

Maatschappij en theologie

De bevrijdingstheoloog/econoom F. Hinkelammert, tijdens zijn bezoek kortgeleden aan 'Solidaridad' geïnterviewd door J. Veldman, bekijkt de ontwikkelingen in Oost-Europa vanuit het perspectief van de Derde Wereld. Het kapitalisme zonder een feitelijk alternatief heeft ook geen menselijk gezicht meer nodig. (TS).

J. Veldman
industriepastor
Arnhem

Het kapitalisme heeft geen menselijk
gezicht meer nodig

*Interview met de bevrijdingstheoloog
F. Hinkelammert*

'Van iedereen wordt verlangd dat hij de wet vervult. Maar geloven betekent dat men dit op een bepaald moment niet meer doet. Geloof betekent zich boven de wet stellen. De Westerse traditie heeft dit in haar tegendeel omgezet. Daarmee maakt ze het geloof tot iets dat mensen-offers vereist'. Aan het woord is Franz Hinkelammert, Duitser van geboorte, al meer dan vijftientig jaar werkzaam in Latijns-Amerika. Econoom van professie, maar met uitdrukkelijke belangstelling voor theologie. Werkzaam op het multi-disciplinaire oecumenisch onderzoek-centrum DEI in Costa Rica, te samen met bevrijdingstheologen als Hugo Assmann en Pablo Richard. Ik ontmoet hem voor een interview omdat, zoals hij later ook zelf opmerkt, in Nederland de interesse voor 'economie en theologie' steeds meer toeneemt. Ik ken Hinkelammert vooral van zijn boek *Die ideologischen Waffen des Todes*, waarin hij zich fel anti-kapitalistisch toont. In dit licht vraag ik hem naar zijn mening over de ontwikkelingen in Oost-Europa.

**De val van
Oost-Europa**

U noemt het systeem van de vrije markt in uw boeken 'een systeem van de dood'. Precies op dit moment zie je het communistisch systeem in Oost-Europa in elkaar zakken. De economen lijken te benadrukken, en de publieke opinie gaat daar

ijverig in mee, dat de enige toekomst gelegen is in een vrije markt. Betekent dit voor u dat het 'systeem van de dood' definitief aan het winnen is?

FH: 'Ik weet het niet. Wanneer de vrije markt definitief wint dan is dat naar mijn overtuiging ook definitief het einde van de wereld. Het socialisme is ontstaan als alternatief voor het kapitalisme, met de pretentie de problemen op te lossen die het kapitalisme niet oplost. Die problemen worden vandaag de dag steeds duidelijker. Het betreft dan werkloosheid, onderontwikkeling, schulden, en bovenal het probleem dat steeds meer aan centrale betekenis wint: de ecologie. Elk socialisme is ontstaan op basis van de analyse dat het marktsysteem als totale markt noodzakelijkerwijs deze vernietigingsprocessen teweeg brengt. De markt, wanneer die exclusief heerst – en dat doet nu eenmaal onze markt – leidt tot de vernietiging van mens en natuur. Nu heeft het socialisme, zoals het historisch ontstaan is, dit zeker ook niet opgelost, maar daarmee wordt ze nog niet overbodig. Wanneer het socialisme geen alternatief is voor kapitalisme dan is er geen alternatief. En dat betekent collectieve zelfmoord van de mensheid. Ik ben er van overtuigd dat het historisch socialisme, zoals dat in de Sovjet-Unie vorm heeft gekregen, buitengewoon zwakke plekken kent. Een van de belangrijkste zwakten is dat zij tegenover de 'totale markt' de 'totale planning' gesteld heeft. Dat ging niet. En verder heeft ze de illusie dezelfde produktiekrachten te moeten ontwikkelen als het kapitalisme, zonder daarbij rekening te houden met het feit dat dit dan gelijksoortige vernietigingsprocessen ten gevolge heeft. Het kapitalisme presenteert zich als enig alternatief, en produceert daarmee wat Kolakowski genoemd heeft 'chantage door maar één, enig alternatief voor te houden'. Het kapitalisme wil bewijzen dat er geen alternatieven zijn en vernietigt daarom ook elk alternatief'.

Van een Filipijns econoom, die in Nederland woont, hoorde ik dat mensen in Derde Wereldlanden erg teleurgesteld zijn. Zij zeggen: 'Het marxisme is mislukt, wat is dan nog onze toekomst?' Tegelijkertijd voelde diezelfde man zich evenals zijn progressieve vrienden in Nederland geweldig uitgedaagd door deze recente ontwikkelingen. U bent geboren in Europa, maar leeft in de Derde Wereld: hoe kijkt u hier tegen aan?

FH: 'De propaganda van het systeem dat er geen alternatieven zijn is veel overtuigender dan vroeger. Het kapitalisme produceert een ongelooflijk manicheïsme, waarbij iedere tegenpositie het absolute kwaad is; het kapitalisme is het absolute goede. Ik geloof dat het feit dat de socialist Lula de presidentsverkiezingen in Brazilië verloren heeft, terwijl hij toch bijna gewonnen stond, samenhangt met de crisis in het socialisme. Ergens geloven de mensen er niet meer in. Ik geloof dat dat ook in Nicaragua duidelijk is geworden. Het beeld dat er een alternatief is, en dat dat feitelijk ook ergens op de wereld bestaat – ook al is het nog niet ideaal – dat is een belangrijk beeld. Wanneer dat uit elkaar spat, wordt alles enorm veel moeilijker. Ik geloof dat dat vandaag zeer duidelijk zichtbaar is. De concrete hoop zakt in elkaar. Het systeem doet er alles aan om iedere concrete hoop te vernietigen. De mensen mogen geen hoop hebben'.

**Totale markt,
totale planning**

Arend van Leeuwen beweert dat 'kapitaal' de voornaamste afgod is; geld is in de economie niet langer ruilmiddel, maar geld moet geld opleveren, in elke ronde moet het groeien. Is er een economisch systeem, een alternatief denkbaar dat niet gebaseerd is op dat 'geld moet geld voortbrengen'? Moeten we op een of andere manier geld afschaffen?

FH: 'Ik geloof dat dat precies het punt is, waarin de ziekte van het socialisme van vandaag ligt, namelijk in de poging het geld af te schaffen. Ik stuit dan op dezelfde problemen als in het kapitalisme. Wanneer je geld afschaft, moet je alles plannen. Maar ik kan niet alles plannen. Door dat te proberen krijg ik een slecht geld-systeem en dat is nu eenmaal ook niet de oplossing. Ik geloof niet dat er tegenover de 'totale markt' van de kapitalisten een totale oplossing van het socialisme is'.

U bent voor een democratisch te controleren planning, maar ik vraag me af wie dat dan moet controleren. Aan de ene kant zie je dat kapitaal internationaal georganiseerd is, aan de andere kant gaat het bij democratie hooguit om nationale verbanden. Hoe kun je internationaal controleren en plannen als er geen internationaal apparaat voor is?

FH: 'We hebben geen controle-mechanismen en we kunnen ze ook niet uit het luchtledige plukken. Maar wanneer er verzet ontstaat tegen de consequenties van de markt, dan kan dit alleen maar effectief worden als het de staat dwingt tot ingrijpen. Ik heb een interveniërende en plannende staat nodig. En dan duikt het probleem op hoe ik zo'n staat controleer. Dat gaat zeker niet alleen door verkiezingen. Verkiezingen wijs ik niet af, maar die controleren niet. Ik heb dus naast verkiezingen een andere manier van controle nodig. Dat kan alleen georganiseerd verzet zijn, of zoals wij dat in Duitsland noemen 'Bürgerinitiative'. Maar 'Bürgerinitiative' kunnen niet iets ten uitvoer brengen. Daar heb ik de staat weer voor nodig. Wanneer je geen instanties hebt die ook gelegitimeerd kunnen ingrijpen, als reactie op de druk van onderen, dan helpt verzet niets. Maar de ideologie van de 'totale markt' laat dat nu juist niet toe. Die beweert immers dat de staat het kankergezweel is'.

Opnieuw Keynes?

Wat verschilt u in deze nog van de econoom Keynes, die u bij een eerdere gelegenheid afwees, omdat hij bourgeois bleef?

FH: 'Keynes probeerde de interventie te beperken tot pure geld-interventie, om van daaruit invloed uit te oefenen op de koopkrachtige vraag. Deze koopkrachtige vraag laat zich dan ook weer in monetaire termen uitdrukken. Maar bij de zaken, waar wij het nu over hebben, gaat het om veel meer. Men kan kernenergie en de vernietiging van de tropische regenwouden niet via de vraag controleren. Men moet diepgaander ingrijpen en gewoon afkondigen dat bepaalde wouden niet ontbost mogen worden, ongeacht wat de vraag is. Ik geloof dat er alleen een 'omdenken' volgt, wanneer de catastrofes steeds meer zichtbaar worden en dus ook niet meer geloofend kunnen worden'.

Dat zal het kapitalisme dan toch niet toelaten?

FH: 'Dat is afhankelijk van de mate van catastrofe; de catastrofes nemen toe'.

Is dat een nieuw soort Verelendung?

FH: 'Ik geloof van wel. Een Verelendung die nu manifest wordt in de gemarginaliseerden, in de marginalisering van de bevolking en in de vernietiging van de natuur. Hierdoor komt er een punt waarop we ons echt moet bepalen tot die werkelijkheid. Erg optimistisch ben ik niet'.

Status confessionis *Uw collega en landgenoot de lutherse theoloog U.D. Duchrow pleit in dit verband voor anti-kapitalisme als status confessionis. Denkt u dat dat een goede benadering is in een continent zoals Europa?*

FH: 'In principe wel. Maar ik geloof dat men ook niet alles anti-kapitalistisch uit kan drukken. De status confessionis waarop ook Duchrow uit is, betekent: levensmogelijkheden voor alle mensen. En dat is anti-kapitalistisch. Het kapitalisme berust eerder op het zeker stellen van levensmogelijkheden voor enkelen door die aan anderen te ontnemen. In die zin wil ik deze status confessionis baseren juist op de levensmogelijkheden voor alle mensen. Je zult moeten aantonen dat zulke mechanismen als markt en kapitaal direct verbonden zijn met de kansen van de wereldbevolking om te leven. Ik kan niet simpel zeggen dat alle mensen het recht hebben om te leven, wanneer ik niet aangeef wat dat voor het maatschappelijk systeem betekent. Doe ik dat niet dan verval ik in pure kretologie. Het probleem wordt pas zichtbaar wanneer we discussiëren over de vraag wat 'recht op leven' en 'behoud van de natuur' betekenen voor markt, voor kapitaal, voor de beslissings- en sturingsmechanismen van onze maatschappij. Bij een algemene vraagstelling is iedereen het altijd eens, maar het conflict wordt pas echt duidelijk bij de vraag hoe we ons concreet verhouden tot de 'totale markt'. Zo kom ik bij een positief geformuleerd anti-kapitalisme, en dat is werkelijk een status confessionis.

Vrouwenstrijd *In noordelijke landen wordt veel nadruk gelegd op nog een ander probleem, namelijk de vrouwenbevrijding. De kritiek van vrouwen op het formuleren van deze zaken in termen van kapitalisme en anti-kapitalisme is dat het onvoldoende het terrein bestrijkt waar vrouwen strijden. Er is naast een kapitalistisch systeem ook nog een patriarchaal systeem. Hoe denkt u daarover?*

FH: 'Dat is niet gemakkelijk samen te brengen. Het patriarchale systeem en het markt-systeem overlappen elkaar voor een goed deel. Het markt-systeem is een autoritair systeem, en als autoritair systeem is het een patriarchaal systeem. Maar ze zijn natuurlijk ook niet simpel hetzelfde. Men ziet in het historisch socialisme dat het patriarchale systeem nooit is bekritiseerd: het heeft zich daar volledig gereproduceerd. Ik zou het uitgangspunt anders willen nemen. Het belangrijkste punt is dat alle mensen kunnen overleven, en dat in humane betrekkingen en binnen een natuur die ook overleeft. Dat is de voorwaarde daarvoor. Dat voert eerst tot een discussie met het kapitalisme,

maar dat moet eigenlijk ook leiden tot een discussie met het patriarchalisme. Het anti-kapitalisme is een consequentie. Het doel is niet kapitalisme af te schaffen, maar het doel is positief. Dit doel leidt tot kritiek op het kapitalisme, tot kritiek op het patriarchalisme maar precies ook tot kritiek op het historisch socialisme. Ik sta niet in dit leven om een abstract socialisme in te voeren, en ook niet om een abstract kapitalisme af te schaffen. Het doel is heel simpel: menselijk leven te verzekeren en daarom de markt, de staat, de autoriteit, het patriarchalisme etc. te begrenzen. God weet of we ze kunnen afschaffen; ik ben daar niet zo van overtuigd. Ik geloof dat het meer een kwestie van begrenzen, van kanaliseren is.'

Marx en christelijk hoop

Dat doet me denken aan een passage uit uw boek Die ideologischen Waffen des Todes. U schrijft daarin over Marx – het Rijk van de Noodzakelijkheid en het Rijk van de Vrijheid – en u stelt dan dat Marx op latere leeftijd pessimistischer werd. Begrenzing in het Rijk van de Noodzakelijkheid kan nog, maar het Rijk der Vrijheid zal nooit aanbreken. Uw conclusie is dan dat Marx voor het Rijk der Vrijheid de christelijke hoop nodig heeft. Zegt u daarmee dat er geen toekomst voor marxisten is als zij niet ook christen worden?

FH: 'Zo heel extreem zou ik het niet zeggen. Het marxisme van de toekomst hoeft niet christelijk te zijn, maar het moet wel een opening hebben in de richting waarin het christendom denkt en leeft. Deze opening is volkomen onvermijdbaar. Want het marxisme kan niet meer berusten op afschaffing van staat en markt. Het moet een heel andere lijn van kritiek betrekken. En daar duikt met noodzakelijkheid dan een ruimte op waarin christelijk denken, christelijke ideeën, christelijk leven een plaats hebben. Het is volstrekt ondenkbaar dat het marxisme tot het atheïsme terugkeert'.

Ontstaat er dan niet opnieuw een risico dat godsdienst opium wordt, in de zin van: 'Omdat de afschaffing van het systeem niet mogelijk is in deze wereld, moet je maar wachten op een andere wereld'?

FH: 'Ik geloof dat dat in het christendom nooit zo belangrijk is geweest. Christendom is altijd anticiperend: zo gauw men een andere wereld beschrijft, beschrijft men wat deze wereld zou moeten zijn'.

Maar in de geschiedenis is dat toch altijd dualistisch geworden?

FH: 'Ja, kijk maar naar wat men als hemel beschreven heeft: een hemel zonder lijf, zonder lichamelijkheid. Waarom? Omdat de anticipatie ervan niet tot verandering van de aarde zou leiden. Immers wat als hemel beschreven wordt, dat wordt geanticipeerd. Het probleem is niet dat de andere wereld in de hemel getransfereerd wordt, maar dat de hemel zó voorgesteld wordt dat de anticipatie ervan de aarde bevestigt, zoals die is. Daarom een hemel met zielen zonder lichaam; wanneer men anticipeert op deze hemel dan is men een kapitalist. Maar als men de hemel ziet als de nieuwe aarde, waar iedereen eet en drinkt... dan is die noodzakelijkerwijs ook hier'.

Zelfmoordneiging van het Westen

Is het gevaar dan niet toch reëel dat men zegt: 'Als we het uiteindelijke niet in dit leven kunnen bereiken, waarom zullen we ons druk maken voor minder?'

FH: 'Dit 'omdenken' van het marxisme is tegelijk een omdenken van het gehele Westerse manicheïsme. Daar is het altijd òf/òf, daar worden de zaken nooit synthetisch te samen gezien: òf wel staat òf geen staat, òf wel kapitaal òf geen kapitaal. Dit manicheïsme is als burgerlijk manicheïsme opgedoken en vervolgens ook als een marxistisch manicheïsme. Het zal altijd een totale tegenpositie opbouwen. En wanneer het deze niet overeind kan houden zal het er een projectie in de hemel van maken. En die is dan weer de totale tegenpositie van de aarde. Ik geloof ook dat het marxistische denken vandaag de dag tegen de grens van dit manicheïsme aangelopen is.

Sinds een jaar of twee discussiëren wij in DEI steeds meer over de vraag wat nu eigenlijk het Westen is. Wat is er gebeurd dat het Westen zulke zelfmoordneigingen heeft gekregen? Hoe komt het dat het Westen niet langer opkijkt tegen collectieve zelfmoord van de mensheid? Ten tijde van het nazisme bestond dit al, maar nu schijnt het de gehele wereld te omvatten. Hoe komt het dat het Westen van de concrete problemen geen kennis neemt, er eenvoudigweg abstract langs heen leeft en een volledig metafysische wetmatigheid in de geschiedenis creëert, die het tot het bittere einde navolgt? Ik heb net een boek over Abraham uitgebracht,¹ waarin ik probeer aan te wijzen wat er eigenlijk ten grondslag ligt aan deze ontwikkeling van het Westen. Waaruit bestaat het geloof van Abraham in de situatie van het Izaak-offer? Abraham leefde in een tijd waarin het de algemene wet was de eerstgeborene te offeren. Het kan nooit zo zijn dat het geloof van Abraham daaruit bestond dat hij hetzelfde deed wat iedereen deed. Hij deed iets wat niemand deed: hij bekeert zich tot geloof door te erkennen dat hij Izaak niet mag offeren. En dan offert hij hem ook niet. Hij moet naar Berseba vluchten, omdat de hele maatschappij hem vervolgt. De boodschap van dit verhaal hebben wij veranderd; waarom? In het evangelie van Johannes (hfdst. 8) zegt Jezus nog duidelijk: 'Jullie zijn geen kinderen van Abraham, want jullie willen mij doden'. Het geloof van Abraham is de overtuiging dat hij zijn zoon niet moet doden, en dat wordt door God erkend als geloof. In de Jacobus-brief en in de brief aan de Hebreëen is ineens alles omgedraaid. Het geloof van Abraham bestaat dan uit het feit dat hij bereid is te doen wat iedereen doet, namelijk zijn zoon offeren. Wat is daar bijzonder aan; alle mensen in de tijd van Abraham, de tijd van de Baäl-cultuur offerden toch hun eerstgeborene? Van iedereen wordt verlangd dat hij de wet vervult, maar geloven betekent dit op een bepaald moment niet doen. Geloof betekent zich boven de wet stellen. De Westerse traditie heeft dit in haar tegendeel omgezet, en een volledig andere structuur bewerkstelligd die niets meer met haar bronnen te maken heeft. Het geloof in het Westen is iets dat mensenoffers vereist. Op het altaar van de schulden worden hele continenten eenvoudigweg geofferd. Hoe is het mogelijk dat het christelijk geloof in zo'n samenlevingsvorm zijn uitdrukking heeft gekregen? Tegenover het socialisme had het kapitalisme nog een menselijk gezicht nodig. Maar dat is vervallen; het socialisme is geen tegenstander meer. De enige te-

genstand wordt nu nog geboden door de bevrijdingstheologie en door kleine solidariteitsbewegingen’.

Noot

- 1 Franz Hinkelammert, *Abraham und die Oedipus des Westens*, Edition Liberacion, Münster, november 1989.

Discussie Socialisme

Lezersreactie op artikel Dick Boer, Wending 2, 1990

Het is natuurlijk een verademing een stuk te lezen als dat van Dick Boer in *Wending*, nummer 2, 1990. Eindelijk iemand die niet alleen kommer en kwel weet te melden uit Oost-Europa en met name uit de DDR. Dat het stalinisme daar een verwoestende werking heeft gehad lijdt nu voor vrijwel niemand enige twijfel meer – ook niet voor de schreeuwlelijken die in een nabij of verder gelegen verleden in woord en geschrift héél anders over het stalinisme plachten te praten dan ze nu doen.

Maar laten we het daar nu maar even niet over hebben. Er zijn in het artikel van Boer andere zaken die mijn aandacht vragen. Dat de Russische Revolutie een bevrijdingsbeweging was staat ook voor mij vast. Wat mij echter hindert is dat Boer over de bureaucratische ontaarding van die beweging nogal losjes heenloopt. Zeker, hij noemt even de boeren en wat hen is aangedaan door en tijdens de gedwongen collectivisatie. Maar er is, sinds de tweede helft van de jaren twintig, nog wel heel wat meer gebeurd in de Sovjetunie. Toen een aantal van de schreeuwlelijken (zie boven) nog lofzangen op Stalin schreven werd daar al de vervolging van de bolsjewistische politieke elite ingezet, toen (nog) culminerend in de verbanning van L.D. Trotsky. Na de gruwelijke gedwongen collectivisatie van de landbouw, resulterend in miljoenen doden, kregen we aan het einde van de jaren dertig de beruchte Moskouse processen. Stalin slaagde er toen in vrijwel de gehele generatie van ‘oude bolsjewiki’, zoals Zinowjew en Kamenjew, uit te roeien. En na het afmaken van vrijwel de gehele top van het Rode Leger volgde in 1940 de laffe sluipmoord op Trotsky.

Het zou me te ver voeren indien ik hier zou ingaan op de oorzaken van de stalinistische degeneratie en het ontstaan van een parasitaire bureaucratie in de Sovjetunie. Maar het is wél diezelfde bureaucratie die de volken van Oost-Europa, inclusief het volk van het door de Sovjetunie bezette deel van Duitsland, een maatschappelijk systeem oplegde waarover de mening van die volken niet of nauwelijks ter sprake kwam. De omwentelingen die momenteel in Oost-Europa gaande zijn laten nu overwinningen van het (klein)burgerdom zien. Of die blijvend zijn moet afgewacht worden. Voor mij staat vast dat die